

परिवर्तनवादी चळवळीत महिला नेतृत्वाची गरज

सौ. सारिका भण्डारे: पीपल्स कॉलेज, नांदेड

स्वातंत्र्यपूर्व व स्वातंत्र्योत्तर सामाजिक व राजकीय आंदोलनाचा इतिहास निर्विवादपणे सांगतो की, कुठल्याही चळवळीत जागृत स्त्रीचा सहभाग समाजातील दुष्ट प्रवृत्तींचा पराभव करतो. चळवळ ही दार्शनिक असते. यातून नवी मूल्यव्यवस्था, नवे सांस्कृतिक उन्मेष आकार घेत असतात. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी वेळोवेळी स्त्री सुधारणेची, स्त्री नेतृत्वाची तिच्या पुढाकाराची आवश्यकता पटवून दिली होती. बदल हा स्वतःच्या घरापासून झाला पाहिजे. एखाद्या समाजाची उंची त्या समाजातील स्त्री सुधारणेवरून मोजता येते असे ते म्हणत. म. गांधींनीही सामाजिक, आर्थिक व राजकीय चळवळ एकत्र बांधतांना स्त्रियांचा सहभाग महत्त्वाचा मानला, म्हणून तर स्वातंत्र्य लढ्यात समुहाने स्त्रियांनी भाग घेतला.

भारतीय समाजमनात धार्मिक व जातीय विद्वेष वाढविण्याचे पद्धतशीर प्रयत्न चालू आहेत. दररोज एक नवीन साधूसंत उदयाला येत आहे. जनतेला व मोठ्या प्रमाणात स्त्रियांना भजन-कीर्तन-प्रवचने, खाजगी वाहिन्यांवरिल मालिका यात गुंतवून ठेवण्याचे काम पद्धतशीरपणे चालू आहे. अशा कात्रीत सापडलेला समाज अधिकाधिक ढोंगबाजी, बुवाबाजी, रूढी, परंपरा, अंधश्रद्धा यात रोवला जात आहे. जागतिकीकरणामुळे समाजातील वरचा वर्ग चंगळवादाच्या पिंजऱ्यात अडकत आहे, तर सामान्य जनता महागाई, बेकारी आणि धर्माधतेने होरपळून निघत आहे.

स्त्री शिक्षणाचे प्रमाण जसजसे वाढत आहे तसतसे स्त्रियांवरील अत्याचार, छळ भेदभाव, बलात्कार याचेही प्रमाण वाढतच चालले आहे. अशावेळी प्रशासनामध्ये स्त्रियांचा सहभाग वाढला तर स्त्रीला योग्य तो न्याय वेळेवर मिळेल. 'कुठल्याही कार्यात स्त्री ही पुरूषापेक्षा काकणभर जास्तच असते. ती घरातील व समाजातील रितेपणा पदराने झाकते.' , असे आजपर्यंत आपण अभिमानाने सांगत आलो आहोत; पण आता

ही परिस्थिती बदलण्याची वेळ आली आहे. स्त्रीने या समस्यांना अधोरेखित करून त्यावर उपाय शोधले पाहिजेत, या प्रश्नांची कारणमीमांसा केली पाहिजे. त्यासाठी आवश्यकता आहे ती योग्य नेतृत्वाची.

परिवर्तनाच्या चळवळी ह्या बुद्ध-चार्वाकापासून होत आलेल्या आहेत. त्यापूर्वीही वैदिक संस्कृतीत स्त्रीचे हक्क- अधिकार ज्ञानाच्या दृष्टीने बोलके करणारे होते. पुढे बुद्धाच्या काळात स्त्रीने शिष्याच्या रूपात नेतृत्व केले. म. चक्रधरांनी जेव्हा सर्वधर्मसमभावाची व मराठी भाषेच्या अस्मितेची चळवळ राबविली तेव्हा महंदबे सारके स्त्री नेतृत्व या चळवळीला मिळाले. वारकरी संप्रदायात जनाबाई, कान्होपात्रा, मुक्ताई सारखे धारदार नेतृत्व लाभले. तर १७ व्या शतकात जिजामाता, ताराराणी, अहिल्याबाई होळकर हे तडफदार व मुत्सद्दी नेतृत्व सर्व राज्याचे प्रतिनिधीत्व करतांना दिसते. म. फुल्यांनी सावित्रीबाई फुल्यांना शिकवून संपूर्ण स्त्री जातीच्या दास्यत्वाचा अंत घडवून आणला. संपूर्ण स्त्रीजातीला एक दिशावादी आणि आशावादी नेतृत्व मिळाले, एका दृष्टीने परिवर्तनाची ती नांदीच ठरली.

१९ व्या शतकात स्त्रीदास्य विमोचनाची चळवळ पुरूषांच्या अनुकंपेतून जन्माला आली असली तरीही स्वातंत्र्योत्तर काळात स्त्रियांनी राजकीय चळवळीत आघाडीवर राहून कार्य केले. या लढ्यातील स्त्रियांच्या उत्स्फूर्त सहभागाने या आंदोलनाचा पोतच बदलून टाकला. व्यापक सामाजिक आधार या चळवळीला मिळाला. याची ज्वलंत उदाहरणे म्हणजेच संयुक्त महाराष्ट्राची चळवळ, गोवा मुक्ती आंदोलन ही होत. १९७३ ते ७४ मधील गुजरात नवनिर्माण आंदोलन, हिमालयाच्या डोंगराळ टेहरी – गढवाल प्रदेशातील सर्वोदय नेते सुंदरलाल बहुगुणा यांच्या नेतृत्वाखाली कित्येक वर्षे ग्रामीण भागातील अशिक्षित स्त्रियांनी चिकाटीने चालविलेले जंगलतोडी विरुद्धचे चिपको आंदोलन, असाममधील परकीय नागरिकविरोधी आंदोलन स्त्रीशक्तीची उदाहरणे आहेत.

१९७२-७४ या कालखंडात महाराष्ट्रात भयानक दुष्काळ पडला होता. ग्रामीण भागात शेतीची कामे नसल्यामुळे त्रस्त झालेल्या लहान शेतकरी व शेतमजुरांची अक्षरशः उपासमार होत होती आणि शहरांतून जीवनावश्यक वस्तूंची महागाई व टंचाई यामुळे सर्व थरांतील गृहिणी हैराण झाल्या होत्या. अशा परिस्थितीत ग्रामीण भागातील स्त्रियांनी जागोजागी मोर्चे काढून, अधिकाऱ्यांना घेराव घालून रोजगार हमी योजना शासनाला हाती घेण्यास भाग पाडले. भारतामध्ये अशा तऱ्हेची योजना हाती घेणारे महाराष्ट्र हे त्यावेळचे एकमेव राज्य होते. शहरात महागाई प्रतिकार संयुक्त महिला झेंड्याखाली लाटणी मोर्चा, घंटानाद, सरकारी अधिकारी, मंत्री व ठोक व्यापारी यांना घेराव,

मुख्यमंत्र्यांची व अन्नपुरवठा मंत्र्यांची 'कचरातुला' इ. अभिनव कार्यक्रम करून आपल्या मागण्या मान्य करून घेतल्या गेल्या व गृहिणींचे जीवन सुसह्य झाले.

आणीबाणीच्या काळातही लोकशाहीसाठीच्या लढ्यात महिला मागे राहिल्या नाहीत. आणीबाणीनंतर लोकशाहीच्या पुर्नस्थापनेसाठी जनतेला आलेल्या उधाणात देशातील सर्व स्त्रिया सहभागी झाल्या. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे नाव मराठवाडा विद्यापीठाला देण्याच्या चलवळीत दलित स्त्रियांचा लक्षणीय सहभाग होता. त्यापूर्वीही कर्मवीर दादासाहेब गायकवाडांच्या 'भूमी बळकाव' आंदोलनातही हजारों स्त्रियांनी सत्याग्रह करून तुरूंगवास पत्करला, आंध्रमध्ये एन.टी.रामाराव यांचे सरकार घटनाविरोधी मार्गाने उलथून टाकण्याच्या कृतीचा धिक्कार करण्यासाठी स्त्रिया रस्त्यावर उतरल्या आणि श्री. एन.टी.रामाराव यांनीही आपल्या कारकिर्दीत स्त्रियांना वारसाहक्क, सरकारी नोकरीत ३० टक्के आरक्षण, प्रत्येक खेड्यात आठ सामुदायिक प्रक्षालनगृहे, पक्षाच्या प्रत्येक कचेरीत एक तरी स्त्री-अधिकारी नेमण्याचा आग्रह, इ. मार्गांनी स्त्रियांची सक्रिय सहानुभूती मिळविली.

आदिवासी स्त्रियांच्या रोजगारासाठी, हक्कासाठी चाललेल्या सर्व लढ्यांतही स्त्रियांचा सहभाग मोठा असतो. नर्मदा बचाव आंदोलनातही सातत्याने आदिवासी स्त्रिया भाग घेत आहेत. मेधा पाटकरांसारखे ओजस्वी नेतृत्व त्यांना लाभले आहे. पाण्याचे आंदोलन असो वा स्वतःचे घर वाचवण्याच्या क्षेत्रात, झोपडपट्टीतील स्त्रिया मोठ्या संख्येने सहभागी होतात.

राजकारणातील चळवळीमध्येही १९६२ पासून स्त्री मतदारांच्या संख्येत जशी वाढ झाली, तसे मतदानाला येणाऱ्या संख्येत पुरुषांपेक्षा स्त्रियांची संख्या वाढली. म्हणूनच पूर्वी बहुसंख्य स्त्री-नेत्यांचा आरक्षणाला विरोध असला, तरी आता स्त्रिया त्याबाबत आग्रही आहेत.

आणखी एक विशेष म्हणजे शैक्षणिक, सामाजिक आणि राजकीय दृष्ट्या दक्षिणेकडील प्रगत राज्यांपेक्षा उत्तरप्रदेश, बिहार, मध्यप्रदेश, राजस्थान यांसारख्या त्यामानाने मागासलेल्या राज्यांतून निवडून येणाऱ्या स्त्रियांची संख्या जास्त आहे. केरळसारख्या शिक्षणात फार पुढे असलेल्या राज्यातून निवडून येणाऱ्या स्त्रियांचे प्रमाण मात्र कमीच आहे.

स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या ३३ टक्के आरक्षणामुळे ग्रामीण भागातील स्त्रियांमध्ये निश्चितपणे एक नवीन जाणीव, नवी उर्मी, एक कणखर नेतृत्व पुढे येतांना दिसत आहे. स्वतःच्या प्रश्नांविषयी बाहेर पडून लढायला या स्त्रियांनी सुरुवात केली आहे. दारुपायी संसाराची होणारी धुळधाण थांबविण्यासाठी तिने खंबीरपणे तयारी केली आहे. आपल्या हिमतीवर जागोजागी लडे उभारले आहेत. त्यासाठी लढतांना स्थानिक गुंडांना शह देण्याची भूमिकाही त्या निभवत आहेत. हेमलताताई पिचडांसारखे खंबीर नेतृत्व या दारूबंदीच्या चळवळीला लाभले आहे. पण अशा चळवळींची शहरातील आजची स्त्री-चळवळ विशेष दखल घेताना दिसत नाही. दलित स्त्रिया अजूनही या चळवळीपासून दूरच आहेत. समाजातील उच्चवर्णीय व दलित स्त्रियांची म्हणावी तशी मने जुळलेली नाहीत. उच्चवर्णीयांच्या वर्चस्वाविरुद्ध लढत असताना दलित स्त्रीला आपल्या समाजातील पुरुषांविरुद्धही लढावे लागते, याकडे आजच्या महिला चळवळीचे पुरेसे लक्ष नाही.

मुस्लिम स्त्रियांच्या बाबतीत, तर फारच अडचण आहे. आपल्या समाजातील पुरुषप्रधानते विरुद्ध लढत असताना इतर समाजातील धार्मिक द्वेषामुळे तिला सहानुभूती कमी मिळते. परित्यक्त्या, प्रकल्पग्रस्त स्त्रिया तर फक्त चर्चेचाच भाग बनतात.

परिवर्तनवादी चळवळी त्या त्या समाजाच्या, राज्याच्या, देशाच्या विकासाच्या द्योतक असतात. आजची स्त्री अनेक संकटरूपी बेड्यांमध्ये अडकलेली आहे. तिच्या समस्या काळानुरूप बदलल्या आहेत. स्त्री शिकली परंतु तिच्याकडून केल्या जाणाऱ्या अपेक्षांची यादी मात्र कमी होत नाही. तिला सतत गृहीत धरले जाते. त्यामुळे तिचे मानसिक व शारीरिक स्वास्थ्य धोक्यात येत आहे. हुंडाबळी, बलात्कार यामुळे भ्रूणहत्येचे प्रमाण वाढले आहे. घडस्फोटाचे वाढते प्रमाण ही आजची मोठी समस्या बनली आहे. आज या सर्व समस्यांना योग्य पद्धतीने सोडविण्यासाठी अनेक स्त्रीयांनी पुढाकार घेतला पाहिजे. प्रत्येक वेळी एक नवे नेतृत्व पुढे आले पाहिजे. हीच आजच्या काळाची मोठी गरज आहे.

संदर्भग्रंथ :

- १) महाराष्ट्रातील स्त्री चळवळीचा मागोवा - संपादक - मेधा नानिवडेकर
- २) क्षितिजावरील शलाका - शारदा साठे
- ३) स्त्रवादी समीक्षा स्वरूप आणि उपयोजन - डॉ. अश्विनी धोंगडे
- ४) सानिया यांचे साहित्य आणि स्त्रीवाद - डॉ. शिल्पा म्हात्रे

ॡ) ढररठी सूत्रीकी असुडरतर - नरलरडर डरवे

ॢ) ऑरगतकीकरण आणर दरलतररंके डुरशुन - डुरर. उतुतड करंडळे

VARIORUM ISSN 0976-9714